

Մուննիականացման միտումներն Ադրբեջանում. կրոնական ինքնության վերափոխումները՝

ԱՐԱՔՍ ՓԱՇԱՅԱՆ

Արևելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ

ՆԱԶԵԼԻ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ

Արևելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ

Հետազոտության նպատակն է բացահայտել Ադրբեջանի հասարակական գործընթացներում սուննիական գործոնի ազդեցությունը, սուննիական արտաքին ներթափանցումների հիմնական ուղղությունները, սուննիական նոր ինքնությունների ձևավորման միտումները և դրանց նշանակությունը սուննիական կենսատարածքի ստեղծման հարցում: Մուննիականությունը հետխորհրդային Ադրբեջանում հիմնականում ակտիվացել է թուրքական և արաբական ուղիղ և անուղղակի ներթափանցումների արդյունքում: «Արաբական իսլամը»՝ սալաֆիականության տարբեր մեկնաբանությունների, այդ թվում՝ վահաբականության շրջանակներում, Ադրբեջան է ներթափանցել Պարսից ծոցի արաբական երկրներից՝ հիմնականում Սաուդյան Արաբիայից և Քուվեյթից: Հընթացս, Հյուսիսային Կովկասից՝ Չեչնիայից և Դաղստանից, միջնորդավորված ձևով Ադրբեջան են ներթափանցել սուննի իսլամի պահպանողական և արմատական մեկնաբանություններ: Նշված գործընթացն էսպես իթանել է սուննիականության տարածումն Ադրբեջանում: «Թուրքական իսլամը», ավելի ստույգ՝ սուննի իսլամի հանաֆիական ուղղությունը Ադրբեջան է ներթափանցել ինչպես պետական ինստիտուտների աջակցությամբ, այնպես էլ ոչ պաշտոնական խողովակներով՝ հիմնականում գյուլենականության և սուֆիական տարիկաթների միջոցով:

Նոդվածը պատրաստվել է «Իսլամը Հարավային Կովկասում (Վրաստան, Ադրբեջան. արդի միտումներ, հնարավոր մարտահրավերներ)» ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող Համահայկական հիմնադրամի գիտական հետազոտության դրամաշնորհային ծրագրի շրջանակներում:

Բանալի բառեր

Ադրբեջան, Թուրքիա, սուննիականություն, սալաֆիականություն, «փափուկ ուժ», ինքնություն, թյուրքացում:

Նախաբան

Ադրբեջանը մուսուլմանական ինքնությամբ, աշխարհիկ քաղաքական համակարգ ունեցող երկիր է, ինչն ամրագրված է պետության սահմանադրությամբ: Պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ Ադրբեջանի մուսուլման բնակչության մեծամասնությունը շիաներ են: Անկախությունից հետո սուննիների և շիաների թվային համամասնության մասին գիտավերլուծական աղբյուրներում տարբեր տվյալներ են հրապարակվել: Աղբյուրների մեծ մասի վկայակոչմամբ՝ շիաները Ադրբեջանի մուսուլման բնակչության ճնշող մեծամասնությունն են: Համաձայն «CRC Report for Congress» 2004թ. զեկույցի տվյալների՝ շիաները կազմում էին բնակչության 67 տոկոսը, սուննիները՝ 29¹: Առանձին, ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ Ադրբեջանում զգալիորեն ակտիվացել են սուննիականացման միտումները և վերջին տարիներին սուննիները դարձել են մեծամասնություն²: Որոշ ուսումնասիրությունների համաձայն՝ սուննի-շիա դավանական հարաբերակցությունը մոտեցել է 50-50 տոկոսային շեմին³: Այս տեսանկյունից հետաքրքիր են առանձին փաստեր. անկախացումից հետո մինչ օրս Ադրբեջանում զգալի թվով շիայական ծագում ունեցող երիտասարդներ ընդունել են սուննիականություն: 2013թ. ադրբեջանական մամուլում տարածվեցին տեղեկություններ, որ ոչ պաշտոնական ձևով խրախուսվում է շիայականությունից անցումը սուննիականության: Սուննիական

¹CRC Report for Congress. Islam: Sunnis and Shiites, 2004, <http://www.investigativeproject.org/documents/testimony/337.pdf>

² **Cohen R. A., Lisnyansky D.**, Salafism in Azerbaijan: Changing the Sunni-Shiite Balance from Within, *Iran and the Caucasus*, 2019, 23, 407-418, Bashirov G., Islamic discourses in Azerbaijan: the securitization of “non-traditional religious movements”, *Central Asian Survey*, 2018, 37, 1, 31-49.

³**Bedford S.**, One religion – two states?, *Turkish-Azerbaijani Relations. One nation – two states?*, Ed. by Murad Ismayilov and Norman A. Graham, 2016, p. 144.

պահպանողականության կենտրոնը համարվող Սումգայիթից գատ, 2013թ. նման դեպքեր են գրանցվել Ադրբեջանի այլ քաղաքներում և՛ Բաքվում, Գյանջայում, Քուբայում և Զաքաթալայում⁴:

Սուննիադավան են հիմնականում Ադրբեջանի հյուսիսային՝ ՌԴ Դադստանի Հանրապետությանը սահմանակից շրջաններում ապրող փոքրամասնությունները՝ լեզգիները, ավարները, ցախուրները, ինգիլոյները և այլն: Հյուսիսային հատվածում ապրող տեղաբնիկ ժողովուրդները հիմնականում սուննի իսլամի շաֆիայական ուղղության՝ մազհաբի հետևորդներ են: Բավական մեծ թվով սուննիներ են ապրում Բաքվում և Ադրբեջանի կենտրոնական շրջաններում: Ադրբեջանի անկախացումից հետո սուննիադավան ժողովուրդների շրջանում ազգային և կրոնական ինքնության զարթոնքը, արտաքին կրոնական ներթափանցումների աճին զուգահեռ, նպաստեցին սուննիական միջավայրում կրոնասիրության վերածննդին: «Պաշտոնական իսլամ» Ադրբեջանում ներկայացնող Կովկաս-սի մուսուլմանների վարչությունը (ԿՄՎ) կարգավորում է թե՛ սուննիների, թե՛ շիաների կրոնական գործերը: Դավանական համամասնությունը պահպանելու համար վարչության շրջանակներում որպես մուֆթի պաշտոնավարում է Հաջի Սալման Մուսաևը:

Ունենալով մուսուլմանական ինքնություն՝ Ադրբեջանը անկախություն ձեռք բերելուց հետո պարարտ հող դարձավ արտաքին իսլամական ներթափանցումների համար: Ադրբեջանում իրենց քաղաքական և կրոնական ազդեցությունը, բացի Իրանից, սկսեցին տարածել նաև Թուրքիան, ինչպես նաև Ծոցի սուննիական արաբական միապետությունները, մասնավորապես Սաուդյան Արաբիան, Քուվեյթը, Կատարը, որոնց ազդեցությունն Ադրբեջան սկսեց ներթափանցել ոչ միայն ուղղակիորեն՝ Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ Ադրբեջանի վարած «բաց դռների» քաղաքականության արդյունքում, այլ նաև՝ անուղղակի, առաջին հերթին՝ Դադստանի ու Չեչնիայի, նաև՝ Կենտրոնական Ասիայի միջոցով: Արտաքին սուննիական ազդեցությունները՝ հիմնականում թուրքական-

⁴Иран в тюркско-суннитском кольце: выход в союзе с Россией?, <https://eadaily.com> (21.12.2020)

սուննիական և արաբական-սալաֆիական, նպաստեցին Ադրբեջանում «ազգային իսլամի» վերածնավորմանը, որոշակիորեն լրացրեցին գաղափարական այն բացը, որն ի հայտ էր եկել Ադրբեջանի անկախությունից հետո⁵: Թուրքիան և արաբական առանձին պետություններ քարոզչական խնդիրներ լուծելու նպատակով Ադրբեջանում ներդրեցին կրոնական «փափուկ ուժի» ներթափանցման ողջ գործիքակազմը, ֆինանսական և մարդկային զգալի ռեսուրսներ: Մեծ միջոցներ ծախսվեցին սուննիական մզկիթների նորոգման ու կառուցման, կրոնական ուղղվածությամբ կրթական և մշակութային հաստատությունների ստեղծման, կրոնական կադրերի պատրաստման, ինչպես նաև ադրբեջանցի փախստականներին և սոցիալական անապահով խավերին օգնելու, հետևաբար նաև՝ նրանց իսլամական կրոնական առանցք ներգրավելու համար⁶:

Արտաքին կրոնական ներթափանցումներն Ադրբեջան սահմանափակելու նպատակով 1992-2011թթ. ընթացքում իշխանությունները «Դավանանքի ազատության մասին» օրենքում 14 անգամ փոփոխություններ ու լրամշակումներ են իրականացրել: Կրոնական զարթոնքի ու վերափոխման տարբեր փուլեր անցնելուց հետո իսլամն Ադրբեջանում ենթարկվեց պետական խիստ վերահսկողության: 2009 թվականից սկսած Ադրբեջանի կառավարությունն ընդունեց մի շարք օրենքներ ու իրավական ակտեր՝ իսլամական կազմակերպությունների և կուսակցությունների գործունեության սահմանափակումների և պետական վերահսկողության մեխանիզմների հստակեցման վերաբերյալ: Սահմանափակվեցին կրոնական քարոզչության հնարավորությունները, իսկ կրոնական գործիչներին արգելվեց մասնակցել համապետական ընտրություններին: 2001թ. Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի (ԿԿԱՊՀ) ստեղծմամբ կրոնական բոլոր

⁵Political Islam in the Caucasus: Trends in Islam in the Wider Caucasus, Carnegie Endowment, http://carnegieendowment.org/files/022212_transcript_poli-islam-12.pdf

⁶Юнусов А., Исламская палитра Азербайджана. Института мира и демократии, 2012, с. 13.

կառույցներն անցան նրա իրավասության ներքո, և 2009թ. «Դավանանքի ազատության մասին» օրենքում արված փոփոխությամբ Ադրբեջանում կրոնական քարոզչությունը հնարավոր դարձավ միայն պետական այդ կառույցի թույլտվությամբ: Նշված փոփոխությունների համաձայն խստացվեց կրոնական կազմակերպությունների գրանցման կարգը և լրացուցիչ լիազորություններ շնորհվեցին Կովկասի մուսուլմանների վարչությանը: 2009թ. քրեական ու վարչական օրենսգրքերի փոփոխություններով քրեականացվեցին առանց պատկան մարմինների համաձայնության կրոնական գրականության հրատարակումը, տարածումն ու ներմուծումը: 2013թ. «Դավանանքի ազատության մասին» օրենքում արված լրամշակումների համաձայն կրոնական գրականության, տեսաձայնագրված նյութերի օգտագործումը, հրատարակումը, տարածումն ու ներմուծումը կարգավորվում էր համապատասխան պետական մարմինների՝ ԿՄՎ-ի և ԿԿԱՊՀ-ի թույլտվությամբ: Այսուհանդերձ, լիովին կանխել կրոնի ներթափանցումն Ադրբեջանի հասարական ու քաղաքական կյանք, չհաջողվեց: Արգելքները կրոնական գործունեությունը դարձրեցին ընդհատակյա, ինչն էլ իր հերթին իշխանություններին մղեց բռնաճնշումների: Պետությունը չխուսափեց «պաշտոնական իսլամից» դուրս գործող կրոնական առաջնորդների ու ակտիվիստների ձերբակալություններից ու բանտարկություններից⁷: Պետական մեքենայի այս հակազդեցությունն առավելապես սահմանափակեց իրանական կրոնական ազդեցությունը և նպաստեց սուննի իսլամի, մասնավորապես «թուրքական իսլամի» առաջխաղացմանն Ադրբեջանում⁸:

⁷ **Ter-Matevosyan V. & Minasyan N.**, Praying Under Restrictions: Islam, Identity and Social Change in Azerbaijan, *Europe-Asia Studies*, 2017, **69**, 5, 821-827.

⁸ Իրանա-շիայական գործոնին և Ադրբեջանում դրան առնչվող միտումներին հեղինակներն անդրադարձել են առանձին հոդվածով՝ **Արաքս Փաշայան, Նազելի Նավասարդյան**, Շիայականության գործոնն ադրբեջանահրանական հարաբերություններում, *Գիտական Արցախ*, 2020, **4**, 7, 104-114:

«Ադրբեջանական ինքնության» փնտրտուքը անկախության շրջանում

Անկախացումից ի վեր ադրբեջանական ինքնությունը ձևավորման նոր փուլ թևակոխեց: Ադրբեջանական ինքնության ձևավորման գործընթացը գիտական հանրույթը պայմանականորեն բաժանում է երեք հիմնական պատմական փուլի: Առաջին փուլը թվագրվում է XIX դ. երկրորդ կեսից-1920-ական թվականներ, երբ Այսրկովկասի՝ պարսկական տիրապետությունից Ռուսական կայսրության կազմ անցումով, տեղի մուսուլմանական բնակչության շրջանում պարսկական ինքնությունը թուլացնելու նպատակով, ռուսական իշխանությունների որոշ խրախուսմամբ, վերսկսվեց այս տարածաշրջանի թյուրքացման գործընթաց: Օսմանյան ազդեցությամբ՝ ներկայիս Ադրբեջանի հասարակական-քաղաքական միտքը, թյուրքական ինքնության շեշտադրմամբ, նոր ձևափոխումներ առաջ բերեց և որպես հետևանք, շրջանառության մեջ դրվեցին «կովկասյան թաթարներ», «ադրբեջանցի թուրքեր», «կովկասյան մուսուլմաններ» ընդհանրական հասկացությունները, որոնք կոչված էին մեկ ինքնության տակ տիպաբանելու այսրկովկասյան էթնոկրոնական և էթնոլեզվաբանական խմբերի խճանկարը⁹: Երկրորդ փուլը թվագրվում է 1930-ականներից մինչև 1990թ., երբ խորհրդային կարգերի հաստատմամբ ազգային ինքնության ապաթյուրքացումից անցում կատարվեց ստալինյան ադրբեջանացման մոդելին և սկիզբ դրվեց ադրբեջանցի նոր էթնոսի ձևավորմանը, որում բախվեցին երկու չավարտված էթնոմոդելներ՝ թյուրքացումը, որն ընդհատվեց խորհրդայնացմամբ և ադրբեջանացումը, որն ընդհատվեց ԽՍՀՄ փլուզումով: Այսպիսով, առաջին փուլն ընթացավ կրոնական (իրանա-շիայական) ինքնագիտակցության թուլացմամբ և թյուրքական էթնոլեզվական բաղադրիչի ուժեղացմամբ, իսկ երկրորդ փուլում ներդրվեցին ինքնության ձևավորման

⁹ **Yilmaz H.**, The Soviet Union and the Construction of Azerbaijani National Identity in the 1930's, *Iranian Studies*, 2013, **46**, 4, 511-533, <https://doi.org/10.1080/00210862.2013.784521>

միաժամանակյա երկու՝ «ադրբեջանցի» և «խորհրդային մարդ» մոդելները: Եվ, չնայած խորհրդային իշխանությունների ներդրած հսկայական ջանքերին՝ «ադրբեջանական էթնոսի» կառուցումը մինչև ԽՍՀՄ փլուզումն այդպես էլ չհասավ ավարտին, իսկ ադրբեջանցի էթնոսիմը այդպես էլ լիարժեքորեն չունեցավ համընդհանուր հանրային կիրառում¹⁰: Երրորդում՝ հետխորհրդային շրջանում ինքնության ձևավորման գործընթացի համար բնորոշ դարձավ խորհրդային շրջանից ժառանգած «ադրբեջանացման» հայեցակարգի միաձուլումը համայնության բաղադրիչին: Ադրբեջանում շարունակվեցին ինքնության փնտրտուքի խորհրդային շրջանից ժառանգած հայտնի միտումները, որոնք արհեստականորեն սնուցվեցին պատմության կեղծարարությամբ, հարևան ժողովուրդների մշակութային արժեքների յուրացմամբ և աղավաղմամբ, մասնավորաբար նկատի է առնվում՝ հայկական ու վրացականը՝ ալբանականի, իրանականը՝ ադրբեջանականի վերածելու ադրբեջանական քաղաքականությունը: Եթե խորհրդային մոդելն ուղղված էր թյուրքական բաղադրիչի չեզոքացմանը, ապա հետխորհրդայինը հիմնվեց գերազանցապես դրա վրա՝ երկրորդ պլան մղելով Ադրբեջանի ազգային փոքրամասնությունների էթնոզավանական և էթնոլեզվական առանձնահատկությունները: Մինչդեռ թյուրքական բաղադրիչը լուսանցքայնացնող խորհրդային մոդելը շատ ավելի ճկուն էր, ընկալելի և սահմանափակում էր ազգային փոքրամասնությունների էթնիկական այլ ծրագրերի ստեղծման հնարավորությունները¹¹:

Հատկանշական է, որ հետխորհրդային առաջին երկու տասնամյակներում Ադրբեջանի պետական մեքենան, բյուրեղացնելով կրոնական քաղաքականությունը և լուսանցքայնացնելով թե՛

¹⁰ Նույն տեղում

¹¹ **Swietochowski T.**, Azerbaijan's Triangular Relationship: The Land Between Russia, Turkey and Iran, *The New Geopolitics of Central Asia*, ed. Ali Banuazizi and Myron Weiner, p. 125-130, **Варданян Т.**, Азербайджанцы: история одного незавершенного проекта, историко-этнологический очерк, М., Русская панорама, 2012, с. 30-45, 66:

իրանա-շիայական, թե՛ «արաբական իսլամի» կրոնաքաղաքական ազդեցության ընդլայնումը ադրբեջանացման մոդելի ներդրման գործընթացը շեղեց դեպի էթնիկացում (թյուրքացում): Այս համատեքստում արդիականությունն ձեռք բերեց հետխորհրդային Ադրբեջանում ազգային ինքնության ձևավորման կրոնական բաղադրիչի կերպափոխումների ուսումնասիրությունը: Անհերքելի է այն փաստը, որ անկախության շրջանում ազգային զարթոնքին զուգահեռ տեղի ունեցավ նաև իսլամական վերածնունդ, որը էթնոմշակութային բնույթ ուներ: Իսլամը «տակիայից» (Ղուրանով արտոնված իրական հավատքի քողարկումը կամ հավատուրացություն՝ հարկադրանքի և սպառնալիքների ազդեցությամբ)՝ խորհրդային շրջանին բնորոշ ոչ հրապարակային դավանման շրջանից անցում կատարեց դեպի ինքնահաստատման փուլ՝ դառնալով կերպափոխվող ադրբեջանական ինքնության մաս¹²:

«Արաբական իսլամն» Ադրբեջանում. սալաֆիական պլատֆորմների ձևավորումը

Անկախության շրջանում Ադրբեջանում ակտիվացան սալաֆիական տարբեր ուղղություններ, այդ թվում՝ վահաբականությունը, որը, ձևավորվելով 18-րդ դարում Նեջդում, հետագայում թափանցել է նաև Կովկաս: Հետանկախության շրջանում այն ավելի ակտիվ ձևով Ադրբեջանում սկսեց դրսևորվել 1990-ականների սկզբին հիմնականում Ղարաբաղյան պատերազմի (1991-1994թթ.), ռուս-չեչենական պատերազմների (1994-1996թթ., 1999թ.) արդյունքում, սուննի-սալաֆիական քարոզիչների, Ադրբեջանում հաստատված չեչեն փախստականների, ինչպես նաև Սաուդյան Արաբիայում, Օոցի տարբեր երկրներում կրթություն ստացած ադրբեջանցի ուսանողների միջոցով: Ադրբեջանի հյուսիսային շրջաններում սուննի իսլամի վահաբական մեկնաբանության ներթափանցմանը

¹² **Светоховский Т.**, Ислам и национальное самосознание на пограничных территориях: Азербайджан, *Религия и политика на Кавказе. Материалы международной конференции. общая редакция А. Искандаряна*, 2004, с. 30.

նպաստեց Դադատանի հետ Ադրբեջանի սահմանը, որը տարանցիկ ճանապարհի դարձավ թե՛ վահաբական քարոզիչների, թե՛ այդ գաղափարներով տոգորված «մարտնչող իսլամիզմի» մարտիկների՝ ջիհադականների համար:

Ադրբեջանում վահաբականության ակտիվացմանը, մասնավորապես, մեծապես նպաստեց 1997թ. քուվեյթցի մի բարերարի մեկենասությամբ և Իսլամական վերածննդի ժառանգության քուվեյթական կազմակերպության անունից Բաքվի Նարիմանով թաղամասում Աբու Բաքր մզկիթի կառուցումը: 1998թ., առանց Կովկասի մուսուլմանների վարչության հավանության, Քամեթ Սուլեյմանովը, ով աստվածաբանական կրթություն էր ստացել Սաուդյան Արաբիայի Մադինայի համալսարանում, որը հայտնի է որպես վահաբական ուղղվածությամբ աստվածաբանական կադրեր պատրաստող կենտրոն¹³: Մադինայից վերադառնալուց հետո համայնքի կողմից օրինական ճանապարհով ընտրվեց Աբու Բաքր մզկիթի, որ նույնն է թե համայնքի իմամ¹⁴:

Աբու Բաքր մզկիթի համայնքն իրեն համարում էր անի ալ-սուննա վա ալ-ջամաա (*Әһли Сүннә вәл Ըмәә*), այսինքն՝ սուննի իսլամի հետևորդ: Սուլեյմանովի հեղինակության շնորհիվ Աբու Բաքրը, որն Ադրբեջանի ամենամեծ սուննիական մզկիթն էր, դարձավ սուննիականության կենտրոնը: Մզկիթի գործունեությունը Բաքվի ընդգծված աշխարհիկ քաղաքային մշակույթի մեջ ստեղծեց որոշ իսլամական մթնոլորտ, կարճ ժամանակահատվածում մզկիթը մեծ ճանաչում ձեռք բերեց: Քամեթ Սուլեյմանովի խարիզմատիկ կերպարը, արաբերենի իմացությունը, հռետորական տաղանդը, ուրբաթ օրվա՝ խուտբայի քարոզները, նպաստեցին համայնքի

¹³ **Pashayan A.**, The Saudi concept of Exporting of Wahhabism and the Islamic University of Madinah, *Contemporary Eurasia*, 2017, VI, 2, 35-51.

¹⁴ **Sattarov R.**, Islamic Revival and Islamic Activism in Post-Soviet Azerbaijan: Radical Islam in the former Soviet Union /ed. Galina Yemelianova/. 2010, p. 187-188.

ճանաչմանն ու ընդլայնմանը¹⁵: Իշխանություններն ու «պաշտոնական իսլամի» ներկայացուցիչները արաբական երկրներից և Իրանից ներթափանցած իսլամի տարածմանը խոչընդոտելու, վարկաբեկելու, դրանցից եկող արտաքին և ներքին վտանգները բացահայտելու ուղղությամբ զգալի աշխատանք իրականացրեցին: Իշխանությունների համար հատկապես մտահոգիչ էին «ոչ ավանդական կրոնական շարժումները», որոնց հիմնական մարտահրավերը կապված էր Ադրբեջանում վերջիններիս կողմից շարիաթական պետություն ստեղծելու հեռանկարի հետ¹⁶:

2008թ. օգոստոսի 17-ին Աբու Բաքր մզկիթում իրականացված ահաբեկչությունը պատճառ դարձավ, որպեսզի մզկիթը փակվի՝ անվտանգային խնդիրների պատճառաբանությամբ: Ահաբեկչության կազմակերպման մեջ մեղավոր ճանաչվեց «Անտառային եղբայրներ» անունով արմատական մի խմբավորում, որի բազմաթիվ անդամներ նշված գործով դատապարտվեցին ազատազրկման¹⁷: Չնայած մինչ օրս տրված խոստումներին, Աբու Բաքր մզկիթն այդպես էլ չբացվեց:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ իշխանությունները միշտ էլ վտանգ էին տեսնում վահաբականությունից: Հատկապես մտահոգիչ էր այն հանգամանքը, որը վահաբական ուղղվածությամբ առանձին մզկիթներում հավաքագրվում էին զինյալներ՝ հարևան տարածքներում և Մերձավոր Արևելքում հակամարտություններին մասնակցելու համար: Միջազգային հակամարտություններում ադրբեջանցի զինյալների և վարձկանների մասնակցության կրոնական շարժառիթների փաստը դարձավ Ադրբեջանին մտահոգող գլխավոր թեմաներից մեկը՝ արձագանք գտնելով ինչպես ներքին, այնպես էլ միջազգային մամուլում: Ադրբեջանական հասարակական կարծիքը խիստ բացասական արձագանքեց հատկապես

¹⁵ Փաշայան Ա., Բալամն Ադրբեջանում. անցյալը և ներկան, Եր., 2014, էջ 116:

¹⁶ Bashirov G., նշվ. աշխ.

¹⁷ В Азербайджане осуждены террористы, напавшие на мечеть в Баку, <https://rg.ru/2009/11/06/baku-site-anons.html>, (06.11.2009)

Միրիայում ադրբեջանցի մոջահիդների փաստին: Նշված թեման առիթ դարձավ, որպեսզի արցախյան հարցը նոր հնչեղություն ստանա: Կոչեր արվեցին Միրիայի փոխարեն կովել Լեռնային Ղարաբաղի համար: Այդ խնդրին անդրադարձավ նաև Կովկասի մուսուլմանների վարչությունը: Շեյխ ուլ-խալամ Փաշազադեի հավաստիացմամբ՝ Ադրբեջանում սիալ պատկերացումներ կան «հավատքի պատերազմի» ջիհադի և նահատակության՝ շահիդականության մասին: Այս համատեքստում, 2014թ. հունվարի վերջին, ԿՄՎ կադիների խորհուրդը հրապարակեց ֆեթվա, որտեղ ուրվագծվեցին ոչ միայն շահիդ հասկացողության սահմանները, այլև Միրիայում կովող ադրբեջանցիների շահիդ չլինելու հանգամանքը¹⁸: Միրիայում ադրբեջանցիների հիմնահարցին արձագանքելով՝ Ադրբեջանի խորհրդարանը 2014թ. մարտին Քրեական օրենսգրքում համապատասխան փոփոխություններ կատարեց, համաձայն որի՝ խստացան պատիժները վարձկանության և ահաբեկչության համար: Վարձկանության հոդվածով անցնողներն Ադրբեջանի նոր օրենքով պետք է դատապարտվեն 8-12, ահաբեկչության հոդվածով անցնողները՝ 10-15 տարի ազատազրկման¹⁹: Այսպիսով, Ադրբեջանի իշխանություններն օգտագործեցին ուժային կառույցներն ու պետական քարոզչամեթոդներն՝ չեզոքացնելու սալաֆիականության հետագա ընդլայնումն Ադրբեջանում, որի բաղկացուցիչներից մեկն էլ վահաբականներն էին, ոչ միայն վարկաբեկելով, այլև ստեղծելով վախեր վերջիններիս գործունեության նկատմամբ: Հարկ է նկատի ունենալ, որ սալաֆիական պլատֆորմի շրջանակներում Ադրբեջանում կենսունակ են եղել թե՛ ապաքաղաքական և թե՛ քաղաքական ու ռազմաքաղաքական ուղենիշները: Սուննիական ռազմաքաղաքական ուղղվածությամբ խմբավորումներից առանձնանում է «Սումգայիթ

¹⁸Фетва УМК по уезжающим воевать в Сирию, <http://www.radioazadlyg.org> (28. 01. 2014).

¹⁹Воюющим в Сирии азербайджанцам грозит 12 лет тюрьмы, <http://www.yenizaman.az> (14.03.2014).

ջամաան»²⁰: Ադրբեջանական իսլամի փորձագետ Ա. Յունուսովը հակված է համարել, որ 2001թ. դրությամբ՝ վահաբականների տիրապետության տակ կար մոտ հարյուր մզկիթ (գործող 130- ից), իսկ նրանց մոտավոր թիվն Ադրբեջանում 25-30.000-ի շրջանակներում էր²¹: Իշխանությունները ժամանակ առ ժամանակ ներկայացնում էին Ադրբեջանի ազգային անվտանգությանը վահաբականներից եկող սպառնալիքները²²:

Հարկ է նշել, որ Ադրբեջանում սուննի սալաֆիական հետևորդների թվի վերաբերյալ գոյություն ունեն հակասական տվյալներ: Առանձին հեղինակներ սալաֆիականների թիվը գնահատում են նույնիսկ մինչև մեկ միլիոն²³: Մյուս կողմից, Ադրբեջանում սալաֆիականության շրջանակներում կենսունակություն ունեցող ջիհադականության խնդիրները մտահոգության առարկա էին ոչ միայն Ադրբեջանի իշխանությունների, այլև Իրանի և Ռուսաստանի համար: Շիայականության դիրքերի թուլացումը հարված է Ադրբեջանում առաջին հերթին Իրանի քաղաքական դիրքերին: Ադրբեջանի սուննիական ներուժի փոխգործակցումը Հյուսիսային Կովկասի ռուսաստանյան սուննիական համայնքների ինչպես արմատական, այնպես էլ չափավոր շրջանակների հետ լուրջ խնդիրներ է ստեղծում ռուսական անվտանգության համար: Ասվածի ապացույցն է Ադրբեջանի հասարակական առանձին շրջանակներում տարբեր ժամանակահատվածներում գոյություն ունեցող համակրանքը «Կովկասի էմիրության», «Իսլամական պետության», ինչպես նաև միջազգային այլևայլ սուննիական արմատական կառույցների նկատմամբ, որոնցից շատերն, ի դեպ,

²⁰Ronen A. Cohen, Dina Lysnsky, Salafism in Azerbaijan, նշվ. աշխ., էջ 411-414:

²¹ Юнусов А., Азербайджан в начале XXI века: конфликты и потенциальные угрозы http://elibrary.bsu.az/books_460/N_418.pdf, 2007, с. 117.

²²Նույն տեղում, էջ 122-123:

²³Cohen R., Lysnsky D., Salafism in Azerbaijan, նշվ. աշխ., էջ 415:

մասնաճյուղեր ունեին Ադրբեջանում մինչև 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի Նյու-Յորքի ահաբեկչությունը²⁴:

Թուրքական կրոնական ազդեցությունն Ադրբեջանում. «պաշտոնական իսլամից» մինչև գյուլենականություն

Ադրբեջանի կողմնորոշումը դեպի Թուրքիա նպաստեց, որպեսզի Անկարան օգտագործի ազգակցական և լեզվական կապերը՝ ամրապնդելու թուրքական-հանաֆիական իսլամի ներկայությունն Ադրբեջանում: Հետանկախության շրջանում Ադրբեջանի իշխանությունները սկսեցին ակտիվորեն համագործակցել թուրքական Կրոնական հարցերի նախագահության՝ Դիյանեթի (Diyanet İşleri Başkanlığı) հետ: Ի տարբերություն իրանցի քարոզիչների, թուրք քարոզիչներն Ադրբեջանում գործում էին ազատ ու անկաշկանդ: Թուրքիան ֆինանսավորում էր մզկիթների ու մեդրեսեների շինարարությունն ու նորոգումը, վերապատրաստում էր հոգևորականների, ադրբեջանցի ուսանողներին դրամաշնորհներ էր տրամադրում՝ Թուրքիայի ուսումնական, այդ թվում՝ իսլամագիտական կենտրոններում սովորելու համար, թուրք ուսուցիչներ գործուղում Ադրբեջանի տարբեր քաղաքներ, իրականացնում փորձի փոխանակում և այլն: Բացի այդ, Թուրքիան մեծ աջակցություն ցուցաբերեց Բաքվի պետական համալսարանում իսլամագիտության ֆակուլտետի ստեղծմանը: «Թուրքական իսլամի» ամրապնդման ուղղությամբ զգալի աշխատանք էր կատարվում նաև Նախիջևանում: Կասկածից վեր է, որ Դիյանեթը մեծ դեր է խաղացել Ադրբեջանում սուննիական աստվածաբանությունը և «թուրքական իսլամը» զարգացնելու հարցում²⁵:

²⁴ Valiyev A., The Rise of Salafi Islam in Azerbaijan, in: Terrorism Monitor, The Jamestown Foundation, Washington DC, 3, 13, 1 July 2005, http://www.jamestown.org/terrorism/news/uploads/ter_003_013.pdf

²⁵ Motika R., Islam in Post-Soviet Azerbaijan, Archives de sciences sociales des religions, 115, 2001, p.35.

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայից Ադրբեջան մուտք գործեց ոչ միայն թուրքական «պաշտոնական իսլամը», այլ նաև՝ Թուրքիայում խոր արմատներ ունեցող սուֆիական տարիկաթները, որոնք Ադրբեջանում հիմքեր ունեին: Հարկ է նկատել, որ տարիկաթների տարածումն Ադրբեջանում դիտարկվում էր որպես «պաշտոնական իսլամից» դուրս գործող իրողություն, հետևաբար՝ ոչ ցանկալի: Տարիկաթների շեյխերը լայն հեղինակություն էին վայելում մասնավորապես էթնիկ փոքրամասնությունների՝ Ադրբեջանի տեղաբնիկների շրջանում: Սուֆիական-դերվիշական ավանդույթների հենքի վրա ստեղծված երգերը (մուղամներ) Ադրբեջանում բավական լայն տարածում ունեն²⁶:

Թուրքական «ոչ պաշտոնական» իսլամի՝ Ադրբեջան ներթափանցման առումով զգալի կարևորություն և հաջողություն ունեցավ գյուլենականությունը: Ավելի քիչ հաջողություն ունեցավ սուֆիական միաբանություն համարվող նուրջիականությունը (Nurcu)²⁷: Շարժման հիմնադիրը՝ թուրք-իսլամական քարոզիչ իմամ Ֆեթուլահ Գյուլենը²⁸, քրդական ծագումով աստվածաբան Սայիդ Նուրսիի (1877-1960թթ.) ուսմունքի հետևորդն է: Իսլամական աշխարհի առաջընթացի նախապայման համարելով աշխարհիկ և որակյալ կրթությունը, ինչպես նաև աջակցելով իսլամի և արդիականության համատեղելիության և մյուս կրոնների հետ երկխոսության գաղափարին՝ Գյուլենը հանդես էր գալիս որպես իսլամական բարեփոխիչ և մուջթահիդ՝ իսլամական դրույթների ազատ մեկնող՝ ձգտելով մուսուլմանական հասարակությունների շրջանում ձևավորել ժամանակակից մտածողություն, ինչը կարող է համադրվել հոգևոր և համամարդկային արժեքներով:

²⁶ Юнус А., Исламский фактор в Азербайджане, Баку, 2013, стр. 70-76, <https://www.ipd-az.org/wp-content/uploads/2020/06/islam-fak-rus.pdf>

²⁷ Valiyev A., Islamic Movements in Azerbaijan, <https://mesbar.org/islamic-movements-in-azerbaijan/>

²⁸ International Conference Proceedings- Muslim World, Transition: Contributions of the Gülen Movement, Dr. Ihsan Yilmaz, etc /Eds./, Leeds Metropolitan University Press, London, 2007, p. 754:

Առաջին անգամ գյուլենականները կամ ֆեթուլահիզիները (*Fethullahcilar*) Ադրբեջան, ավելի ստույգ՝ Նախիջևան են եկել 1991թ. վերջերին՝ ստանալով Հեյդար Ալիևի աջակցությունը: 1992թ. ի վեր գյուլենականներն Ադրբեջանում իրավունք են ստացել հրատարակել թերթեր, բացել դպրոցներ, հեռարձակել հեռուստաալիքներ, հիմնել մասնավոր ձեռնարկություններ և ընկերություններ: Ադրբեջանի իշխանությունների համար գյուլենականությունը կարևոր գործոն էր ոչ միայն Թուրքիայի հետ հարաբերությունների ակտիվացման, այլև Ադրբեջանում կրթական ոլորտի զարգացման, արդիականացման և թուրքական մշակույթի տարածման հարցում: Շարժումն Ադրբեջանում գրավիչ դարձավ շնորհիվ այն բանի, որ սինթեզում էր իսլամական և թուրքական ուղղվածությունները, նպատակ չունեի փոխելու պետության աշխարհիկ համակարգը և առավել տարածվելու մեծ ներուժ ուներ²⁹:

Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովի առաջին նախագահ Ռաֆիկ Ալիևը, գյուլենականներին համարելով ջամաաթի (համայնքի) անդամներ, փաստում է, որ նրանց հաջողվել էր Ադրբեջանում էապես ընդլայնվել և ընդհուպ մուտք գործել պետական կառավարման համակարգ: Իսկ ահա 2019թ. տված հարցազրույցում նա նշում է, որ շիաները Ադրբեջանում մեծամասնություն են, նրանց շարքեր շատ մարդիկ են մտնում, և դա վտանգավոր է, սակայն հույս է հատնում, որ շիաները ձեռք չեն բարձրացնի Ադրբեջանի իշխանության վրա³⁰:

Թեև Ադրբեջանի մուսուլման բնակչության մեծամասնությունը շիայադավան է, իշխանությունների կողմից թուրքական սուննի իսլամը դիտարկվում է որպես ընդունելի տարբերակ, որը կարող է չեզոքացնել Իրանից եկող քաղաքական շիայականության վտանգը: Մյուս կողմից, աշխարհիկ պետության թուրքական մոդելը

²⁹ Юнус А., В Азербайджане ислам становится выражением протеста, 31.08.2016, <https://www.rfi.fr/ru/kavkaz/20160829-arif-yunus-v-azerbaidzhane-islam-stanovitsya-vyrazheniem-protest>

³⁰ В Баку нет никаких предпосылок к исламской революции, <https://leadaily.com/ru/news/2019/12/08/v-baku-net-nikakih-predposylok-k-islamskoy-revolyucii-intervyu>, (08.12.2019)

համընկնում է Ադրբեջանի իշխանությունների ձգտումներին: Թեև թուրքական «ոչ պաշտոնական» խողովակներով եկող իսլամական այս գաղափարախոսությունը հրապարակայնորեն հովանավորում էր Ադրբեջանի իշխող վերնախավը, այդուհանդերձ 2013թ. վերջին Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի և Ֆեթուլահ Գյուլենի միջև սկիզբ առած հերթական հակամարտությունից, ինչպես նաև Թուրքիայում 2016թ. հեղաշրջման փորձից հետո, որի կազմակերպման մեջ մեղադրվեցին գյուլենականները, Անկարայի ճնշմամբ գյուլենական կառույցները, այդ թվում՝ կրոնական, որոնք շատ մեծ ժողովրդականություն էին վայելում, Ադրբեջանում աստիճանաբար փակվեցին³¹:

Կրոնական ինքնության վերաձևավորման միտումները թուրքական «փափուկ ուժի» ազդեցությամբ. «թուրքական իսլամի» ընդլայնումը

2016թ. հեղաշրջման փորձի արդյունքում, Թուրքիայի թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին քաղաքականությունն էականորեն վերաձևավորվեց, որի նեոսուննական գաղափարախոսության մեջ շեշտադրվեցին ավտորիտարիզմի, միլիտարիզմի, ազգայնական իսլամիզմի հռետորաբանության տարրերը: Նորացված հայեցակարգը գիտավերլուծական տիրույթում բնորոշվեց «Էրդողանիզմ» եզրույթով³²:

Գյուլենական շարժումը ճնշելուց և հեղափոխության փորձը կանխելուց հետո Էրդողանին հաջողվեց ձևակերպել արտաքին քաղաքականության «փափուկ ուժի» նոր մոդելը, որը թուրքական աշխարհիկությունը սինթեզեց թուրքական ազգայնականության և սուննի իսլամի թուրքական կամ հանաֆիական մեկնաբանության հետ: Արդյունքում, թուրքական քաղաքակրթական ծավալապաշ-

³¹ Azerbaijan Continues Anti-Gülen Campaign, Institute for War and Peace Reporting, Sept 2, 2016, <https://www.refworld.org/docid/57d02ac14.html>

³² Yilmaz I. & Bashirov G., The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01436597.2018.1447371?scroll=top&needAccess=true>, (22, 03, 2018)

տությունն ինստիտուցիոնալացվեց պետական մակարդակում³³: Ժամանակին պետության կողմից գյուլենականությանը պատվիրակված «փափուկ ուժի» թյուրքական մշակութային, քաղաքակրթական մոդելի արտահանման ու տարածման գործառույթն ամբողջապես դրվեց պետական ինստիտուտների, մասնավորապես Դիյանեթի վրա, որի ազդեցությունն արտաքին քաղաքականության մեջ անհամեմատ աճեց: 2017թ. ապրիլի 16-ի սահմանադրական հանրաքվեի փոփոխություններով, որով Թուրքիան վարչապետական կառավարման համակարգից անցավ նախագահականի, Դիյանեթի նշանակությունը առավել կարևորվեց: Կառույցն ուղղակիորեն մտցվեց նախագահի աշխատակազմի մեջ³⁴: Անհամեմատ ավելացավ կառույցի բյուջեն և աշխատակիցների թիվն արտասահմանում, ինչը թույլ տվեց Թուրքիայի սահմաններից դուրս ագրեսիվորեն առաջ մղել պետության շահերը³⁵:

Արտաքին քաղաքականության այս վերաձևումները կիրառական նոր դրսևորումներ ստացան ոչ միայն Թուրքիայի արտաքին քաղաքական մերձավորարևելյան, այլև հետխորհրդային և մասնավորապես ադրբեջանական ուղղության մեջ: Թուրքական «փափուկ ուժը» կերպափոխեց Ադրբեջանի կրոնական պատկերը: Խոսքը վերջին տարիներին Ադրբեջանում թափ հավաքող սուննիականացման գործընթացի մասին է, որն ուղղակիորեն զուգակցվում է համաթյուրքականության գաղափարախոսության հետ:

Էթնիկ և լեզվական ընդհանրության շնորհիվ Թուրքիային լավագույնս հաջողվեց համապատասխանեցնել իր կրոնական քարոզչությունը տեղական պահանջմունքներին և առավել գրավիչ դառնալ ադրբեջանական լսարանների համար: Իր հերթին, ադրբեջանական հասարակության համար թուրքական մոդելը

³³ Ozturk A. E., Islam and Foreign Policy: Turkey's Ambivalent Religious Soft Power in the Authoritarian Turn, https://www.mdpi.com/2077-1444/12/1/38/htm?fbclid=IwAR29rFOPp90iZm7hZLhFUyKcB6tdpMEykuqJWzQc8LosGqBm_qQ-7TvTT7M

³⁴Նույն տեղում:

³⁵Նույն տեղում:

գրավիչ և ընկալելի է ոչ միան լեզվամշակութային ընդհանրության և փոխլրացված տնտեսական կապերի, այլ նաև «զանգվածային մշակույթի» տեսանկյունից: Թուրքական «փափուկ ուժը» տևական ժամանակ է, ինչ կլանում է ադրբեջանական հասարակությունը ոչ միայն արդյունաբերական սպառողական ապրանքանիշների և հյուրընկալության ոլորտի ծառայությունների, այլ նաև աշխարհում լայն տարածում ստացած կինոարտադրության, մասնավորապես, թուրքական հեռուստանովելների միջոցով³⁶: Դրանց բովանդակության առանցքում հիմնականում ընկած են ընտանեկան կյանքի և ռոմանտիկ պատումների սյուժեներ՝ դրական լույսի ներքո ցուցադրելով իսլամական ավանդական կենցաղավարության և պահպանողական միջավայրի յուրօրինակությունն ու ինքնատիպությունը: Այդ ճանապարհով Թուրքիան ներկայացվում է որպես մի երկիր, որտեղ մարդիկ ապրում են՝ ներդաշնակորեն համադրելով ժամանակակից, աշխարհիկ և մուսուլմանական կենսակերպերը: Գլխավոր հերոսներն ազատորեն ոգելից խմիչք են օգտագործում, պարում են ակումբներում, համբուրվում են, սակայն կրոնասեր են, աղոթում են և հետամուտ են պահպանողական արժեքներին և ավանդական ընտանիքի մոդելին³⁷:

Ադրբեջանում հատկապես լայն սպառում ունեն պատմական հեռուստանովելները, որոնք գովազդում են օսմանյան շրջանի փառահեղ հաղթական ուղին, քարոզում են իսլամի կարևորությունը, Թուրքիայի առաջնորդության օրինակարգությունը մուսուլմանական աշխարհում, թյուրք-օսմանական ինքնության գերազանցությունը, ռազմատենչությունն ու ծավալապաշտությունը³⁸:

³⁶Թուրքիան ԱՄՆ-ից հետո աշխարհում հեռուստասերիալների երկրորդ խոշոր արտահանողն է, որի լսարանը հասնում է 400 միլիոնի 75 երկրներում:

³⁷The influence of Turkish Soap operas in the Balkans and in the Middle East, <https://www.futurelearn.com/info/courses/cultural-diplomacy/0/steps/46511>

³⁸What remains from Turkish soft power in the Caucasus?, April 24, 2019, http://turkishpolicy.com/blog/31/what-remains-from-turkish-soft-power-in-the-caucasus?fbclid=IwAR1qTb2bXLKg1WVwPvbBy0Sx7Zb6Ixi-oIfvLVdPWJICtexFAjz8ZBNJwDs#_ftnref22

«Զանգվածային մշակույթի» և հանրային դիվանագիտության շուկայական (մարքեթինգային) ժամանակակից գործիքակազմի կիրառմամբ՝ Թուրքիայի, որպես Օսմանյան կայսրության ժառանգորդի, դիրքավորումն անթաքույց նպատակաուղղված է թյուրքական տարրի, ինչպես նաև օսմանյան նախկին հպատակ տարածքների կլանմանը³⁹: Կինոարտադրության միջոցով կենսագործվում են ոչ միայն տնտեսական խնդիրներ (դրանց վաճառքից ստացվող եկամուտներ, զբոսաշրջության ծավալների աճ և այլն), այլև տարածում են ստանում թյուրքական քաղաքակրթական արժեքները: Թուրքական կինոարտադրությունն աշխարհում «մշակութային հեղափոխություն» իրականացրած հսկայածավալ ինդուստրիա է, որն էապես բարձրացրել է Թուրքիայի՝ մուսուլմանական երկրի գրավչության մակարդակը⁴⁰: Այսպիսով, Ադրբեջանում թուրքական մշակութային, այդ թվում կրոնական ազդեցության արդյունավետ գործիքներից են թուրքական կինոարտադրությունը, մասնավորապես, հեռուստանովելները, որոնք նպաստում են ոչ միայն թուրքական մշակույթի ու պատմության լայն հանրայնացմանը, այլ նաև թուրքերենի տարածմանը: «Փափուկ ուժի» միջոցով թիրախային լսարանները հեշտությամբ ներգրավվում են թուրքական ինքնության արժեքաբանական հարթություն՝ խթանելով մասնավորապես ադրբեջանցի երիտասարդների շրջանում Թուրքիայի մասին դրական ընկալումների ձևավորմանը: Այս ամենն Անկարային Ադրբեջանում մրցակցային մեծ առավելություններ է տալիս՝ մուսուլմանական աշխարհի այլ երկրների և, մասնավորապես, Իրանի նկատմամբ⁴¹: Հարկ է

³⁹ **Rousselin M.**, Turkish Soap Power: International Perspectives and Domestic Paradoxes, *Journal of the Center for Governance and Culture in Europe* University of St. Gallen, p. 16-23, May 27, 2013.

⁴⁰ **Rohde D.**, The Islamic World's Culture War, Played Out on TV Soap Operas, March 9, 2012, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/03/the-islamic-worlds-culture-war-played-out-on-tv-soap-operas/254247/>

⁴¹ **Öztürk A. E.**, The many faces of Turkey's religious soft power, Berkley center for religion, peace & world affairs, Brookings institution, geopolitics of religious soft power, policy brief #2, August 2020.

նկատել, որ թուրքական հեռուստաալիքները մեծ գրավչություն ունեն նաև Իրանի հյուսիսում՝ էապես նպաստելով իրանական ազերիական շրջանում թուրքական ինքնության ամրապնդմանը⁴²:

Թուրքիայի բազմակողմ ներգրավումն Ադրբեջանում մեծապես ընդլայնել է երկու երկրների միջև դաշնակցային համագործակցության օրակարգը, որը մեծ թափ ստացավ վերջին շրջանում տարածաշրջանային անվտանգային համակարգում տեղի ունեցած ռազմաքաղաքական կերպափոխումների, մասնավորապես Իրանի միջազգային մեկուսացման, սիրիական հակամարտության և վերջապես՝ արցախյան հիմնախնդրի համատեքստում: Բնականաբար, աշխարհիկ Ադրբեջանի համար «թուրքական եղբայրության», «մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսներն ավելի համոզիչ են և հեռանկարային, քան «շիայական եղբայրության» թեզերը, որոնք որոշակի վախեր են ծնում Իրանի պահպանողական և կրոնապետական քաղաքական համակարգի նկատմամբ, ինչը Բաքվին ավելի է մղում թուրքական ձգողականության ծիր⁴³: Հատկանշական է, որ չնայած գոյություն ունեն բազմաթիվ տեսակետներ Իրանի Ատրպատական նահանգում ապրող թուրքախոս շիայադավան իրանցիների և ադրբեջանցիների միջև առկա սերտ ընդհանրությունների և նույնական ինքնությունների մասին, սակայն իրականում փոխադարձ ընկալումների

⁴²**Salehi M. & Neysani A.**, Receptive intelligibility of Turkish to Iranian-Azerbaijani speakers,

[https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2331186X.2017.1326653?fbclid=IwAR2cGtSJP2GA30GmTPrJzWlopxNg-](https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/2331186X.2017.1326653?fbclid=IwAR2cGtSJP2GA30GmTPrJzWlopxNg-6WnNnv0kAWIjcbBcEjyJR_0PhXQboM_)

Kalehsar O. S., Solhi M., Popularity of Turkish Media and its Effect on Turkish Language Learning of Azerbaijani Minority in Iran, *Journal of Advanced Social Research*, 2012, 2, 5, 252-259.

⁴³ **Ismayilov M.**, Together but apart for twenty years, Azerbaijan and Turkey in pursuit of identity and survival, Turkish-Azerbaijani Relations. *One nation – two states?*, Edited by Murad Ismayilov and Norman A. Graham, Routledge, 2016, p. 4-6:

ոլորտում առկա են բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք առնչվում են նաև Իրանի նկատմամբ Ադրբեջանում առկա մոտեցումների հետ⁴⁴:

Չնայած Ադրբեջանում անկախության շրջանում Իրանի կրոնական ադեցությունը բավական մեծ է թիրախային խմբերի վրա, և իրանաշիայական ազդեցությունը բավականին մեծ թափ ստացավ, այնուհանդերձ, ներկա փուլում ադրբեջանական բնակչության միայն անհամեմատ փոքրաթիվ հատվածն է ներգրավված Իրանի կրոնական առանցքում: Ադրբեջանի պետական քարոզչամեքենային հաջողվեց ժամանակի ընթացքում ձևավորել ադրբեջանական պետության աշխարհիկությանը սպառնացող «իրանական վտանգի» մասին հանրային նարատիվը, որի հիման վրա էլ ձևավորվեց օտարերկրյա կրոնական ազդեցության տարածումը սահմանափակող նորմատիվային-իրավական դաշտը և ճնշման ոստիկանական գործիքակազմը:

Ադրբեջանի ազգային անվտանգությանը կրոնից եկող սպառնալիքներին, ինչպես նաև կրոնական հարցերի նկատմամբ հասարակության իրազեկվածության աճին համընթաց, ալիկյան քարոզչամեքենան կոշտացրեց կրոնական քաղաքականությունը, ոչ ավանդական կրոնական ուղղությունները ենթարկվեցին կոշտ վերահսկողության: 2009 թ. օրենքով Ադրբեջանի իշխանությունները թեև կոշտ սահմանափակումներ իրականացրեցին նույնիսկ Թուրքիայից գործուղված քարոզիչների նկատմամբ, սակայն այս պարագայում դրանք մեծապես կապված էին նաև 2009թ. Շվեյցարիայում հայ-թուրքական հաշտության բանակցությունների հետ: Ասվածի ապացույցն է Դիյանթի ջանքերով Բաքվի կենտրոնում կառուցված Շեհիդլար մզկիթի փակումը: Իսկ ահա 2011թ. Բաքվի պետական համալսարանի իսլամագիտության ֆակուլտետից, Դիյանթի բարձրագույն դպրոցից և բոլոր թուրքական մզկիթներից հեռացվեցին թուրք պաշտոնյաները, որը

⁴⁴ **Khalili M.**, A comparative study of ethnic identity among Azerbaijani speakers in the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan, http://www.apu.ac.jp/rcaps/uploads/fckeditor/publications/journal/RJAPS34_14_Khalili.pdf?fbclid=IwAR22FD6Rb1fcTOzSdSYW2gcOHws356skDYQPSD_pPi7TqKZYC8LzQelNZw4

հիմնավորվում էր «Կրոնի ազատության մասին» օրենքի լրամշակումներով, որտեղ սահմանափակումներ կան օտար երկրների քաղաքացիների նկատմամբ: Ադրբեջան-Թուրքիա հարաբերություններում նկատված որոշ սառնությունը սակայն կարճ տևեց: Բացի այդ, պարբերաբար ստուգումներ էին իրականացվում սուննիական մզկիթներում, հայտնաբերվում, առգրավվում էր արմատական ուղղվածությամբ կրոնական գրականություն⁴⁵, կանխվում էին մզկիթներում հավաքագրման դեպքերը:

Այսպիսով, թեև պետությունը նպաստեց օտարերկրյա կրոնական ներթափանցումների նկատմամբ հանրային մերժողական ընկալումների ձևավորմանը, այնուհանդերձ, բացառություն արեց «թուրքական իսլամին», որը ձեռք բերեց ազատորեն գործելու բացառիկ մենաշնորհ՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական կոմիտեի տվյալներով՝ 2014թ. Ադրբեջանում գործող սուննիական մզկիթների թիվը, առանձին տեղեկությունների համաձայն, ավելի շատ է⁴⁶: Ինչպես նշում է ադրբեջանական իսլամի փորձագետ Սոֆի Բեդֆորդը. «Ադրբեջանում սուննի իսլամը ներկայացնող թուրքական կրոնական շարժումներին համեմատաբար ազատ գործելու ընձեռված հնարավորությունը գիտակցված պետական քաղաքական ռազմավարություն էր»⁴⁷:

Թուրքիայի հետ կապերի ամրապնդմանը զուգահեռ պետությունը նպաստեց հանաֆիական մազհաբի ամրապնդմանը, որի արդյունքում հարաբերականորեն թուլացավ երկրի հյուսիսային շրջաններում արմատավորված շաֆիայական մազհաբի դիրքերը⁴⁸: Ադրբեջանի իշխանությունները, չնայած իսլամի կրոնաիրավական ուղղությունների՝ մազհաբների միջև առկա որոշակի տարբերություններին, ինչպես նաև «թուրքական իսլամի» առաջնահերթությանը, ամեն դեպքում փորձում են համահար-

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 44:

⁴⁶ **Bedford S.**, նշվ. աշխ., էջ 144

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 145:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 144

թեցնել թե՛ սուննի-շիա հակազդեցության, թե՛ պահպանողական՝ սալաֆիական (հանբալիական) և չափավոր (հանաֆիական) սուննիական մազհաբների միջև սահմանները: Պետք է նշել, որ Ադրբեջանը մուսուլմանական աշխարհի այն քիչ պետություններից է, որտեղ թե՛ խորհրդային, թե՛ ներկա շրջանում եղել են և կան «խառը» մզկիթներ, որոնցում հաջորդականությամբ աղոթում են շիաներ և սուննիներ: Այս տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Pew Reserch Center-ի 2011-2012թթ. իրականացրած հարցախույզը սուննի և շիա բնակչություն ունեցող մուսուլմանական հինգ երկրներում սուննի-շիա ընկալումների մասին: Հակասությունների ամենացածր ցուցանիշով աչքի է ընկել Ադրբեջանը, որտեղ հարցվածների միայն մեկ տոկոսն է երկրում սուննի-շիա լարվածության վտանգ է նկատել⁴⁹: Հատկանշական է նաև, որ հետխորհրդային Ադրբեջանում սուննիների և շիաների միջև հանդուրժողականությունը որոշ չափով պայմանավորված էր իսլամի ճյուղերի միջև եղած տարաձայնությունների մասին խորքային գիտելիքների բացակայությամբ:

Կրոնական հարցերում պետության կոշտ սահմանափակումների հետևողական քաղաքականությունը որոշ դեպքերում մերձեցրել է տարբեր դավանական համայնքների: Իլհամ Ալիևը վերախմբագրեց նաև «բազմամշակութայնության» (multiculturalism) այն հայեցակարգը, որին մասին խոսում էր նաև Հեյդար Ալիևը՝ նորովի սահմանելով թե՛ «ադրբեջանական ինքնության» մոդելը, թե՛ դրա կրոնական բաղադրիչը: Եթե Հ. Ալիևը ձգտում էր որոշակիորեն պահպանել «ադրբեջանական ինքնության» անկախությունը թուրքական, իրանական և արաբա-իսլամական բաղկացուցիչներից, ապա Ի. Ալիևը արդեն 2016թ, հետո «ադրբեջանական ինքնությունը» տարավ թուրքացման ճանապարհով: 2016թ. հունվարի 11-ին Ադրբեջանի նախագահը 2016 թվականը հայտարարեց

⁴⁹Many Sunnis and Shias worry about religious conflict; Pew Research Center global survey of Muslims Q87, Q87IRN, Nov.7, 2013, <https://www.pewforum.org/2013/11/07/many-sunnis-and-shias-worry-about-religious-conflict/>

«բազմամշակութայնության տարի»: Մի քանի օր անց Բաքվի Հեյդար մզկիթում տեղի ունեցավ շիա և սուննի մուսուլմանների առաջին «միասնության աղոթք» հանդիսավոր արարողակարգը, որը շարունակական բնույթ ձեռք բերեց և տեղի է ունենում ամեն շաբաթ⁵⁰: Հատկանշական է, որ Արցախյան վերջին պատերազմից հետո, 2020 թ. դեկտեմբերի 10-ի Բաքվում ռազմական շքերթից առաջ, Իլհամ Ալիևը, ով պաշտոնապես շիայադավան է, Ռեջեփ Էրդողանի հետ նույնպես համատեղ աղոթք (նամազ) իրականացրեց Շեհիդյար թուրք-սուննիական մզկիթում՝ աղոթքի արարողակարգին համապատասխան⁵¹: Նշենք նաև, որ 2020 թ. ամռանը, երբ Սուրբ Սոֆիայի հոչակավոր թանգարան-տաճարը վերաբացվեց որպես մզկիթ, Ի.Ալիևը իր հերթին հրավիրված է եղել Ռ. Էրդողանի հետ մասնակցելու Այա Սոֆիայի միասնական նամազին⁵²:

Հարկ է նկատել, որ շիա-սուննի հանդուրժողականության մասին իրականում Ադրբեջանում ձևավորվել են առասպելներ, որոնք լիովին չեն համապատասխանում առկա իրողություններին: Խնդիրն այն է, որ 2003թ. Իրաքում, իսկ հետո 2011թ. «արաբական զարնան» դեպքերից հետո մի կողմից՝ սուննի-շիա, մյուս կողմից՝ ներդավանական հակասությունները սուննի իսլամի ներսում, չէին կարող անմասն մնալ և իրենց ազդեցությունը չունենալ Ադրբեջանում: Մյուս կողմից, սուննի և շիա իսլամի միջև գոյություն ունեցող դավանաբանական հակասությունները և արդի աշխարհաքաղաքական իրողությունների մասին հակոտնյա իրողությունները նույնպես կարևոր են հակասությունների սահմանները հասկա-

⁵⁰ **Cornell S., Karaveli H. and Ajeganov B.**, Azerbaijan's Formula: Secular Governance and Civic Nationhood, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 2016, November 23, 2016, p. 111-112.

⁵¹ Başkan Erdoğan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'le birlikte törenler öncesi Bakü'de bulunan Şehitler Mescidi'ne gitti, <https://www.takvim.com.tr/guncel/2020/12/10/baskan-recep-tayyip-erdogan-ile-azerbaycan-cumhurbaskani-ilham-aliev-zafer-gecidi-toreni-oncesinde-sehitler-mescidinde-sukur-namazi-kildi> (10.12.20)

⁵² Ильхам Алиев приглашен на первый намаз в мечеть Айя-София, https://moscow-aku.ru/news/politics/ilkham_aliev_priglasen_na_pervyy_namaz_v_sobore_svyatoy_sofii/

նալու համար: Մակայն կրոնական հանդուրժողականության մասին թեզն իրականում պետք է Ի.Ալինին՝ այն շաղախելու «բազմամշակութայնության» հայեցակարգին, որը մշակվել է՝ Ադրբեջանն արտաքին աշխարհում ներկայացնելու համար: Այդ նպատակին էր ծառայում նաև Ադրբեջանում ազգային ուղղվածությամբ հոգևորականների դաս ստեղծելու իշխանական ձգտումները, որոնք ընդունելի կլինեն ինչպես սուննիների, այնպես էլ շիաների համար, մասնավորապես թույլ չտալով շիայական համայնքների համար կարևորագույն բարձրաստիճան հոգևորականների՝ մուջթահիդների և «մարջայ-ե թաղլիդի» ինստիտուտների⁵³ ձևավորումն Ադրբեջանում⁵⁴:

Իշխանություններն անում են հնարավոր ամեն ինչ՝ պահպանելու միջդավանական հանդուրժողականության ընդհանուր պատկերն Ադրբեջանում՝ ձգտելով քողարկել խնդիրները: Ակնհայտ է, որ սուննիների և շիաների միջև գործող զսպման մեխանիզմները ցանկացած մուսուլմանական երկրում բավական փխրուն են, միշտ էլ ենթակա արտաքին ու ներքին գործոնների ազդեցությանը: Ներկայումս, թյուրքական բաղադրիչի շեշտադրմամբ ազգաշինության պաշտոնական քաղաքականությունը՝ էթնոկրոնական, էթնո-լեզվական հակասությունների մեջ մտնելով ազգային փոքրամասնությունների ինքնությունների հետ, Ադրբեջանում արդյունավետություն կարող է ապահովել միայն այն պարագայում, եթե կովկասյան և իրանական ծագում ունեցող փոքրամասնությունները պատրաստ լինեն ներգրավվել և մասնակցել թյուրքականացման էթնոնախագծին, որը ենթադրում է ներհասարակական հակասությունների աճ, այդ թվում արտաքին շահառուների ներգրավմամբ, և ձուլման ոչ հարթ գործընթաց⁵⁵:

Ադրբեջանում դավանական հանդուրժողականության հենասյուններից մեկը հայաստյացության ահագնացող թափն է, որի

⁵³ Գևորգյան Ա. , «Մարջայե թաղլիդ» ինստիտուտը՝ որպես շիայական ցանցի առանցքային գործոն, *Արևելագիտության հարցեր*, 2019, 16, 181-189:

⁵⁴ **Cohen R., Lisnyansky D.**, նշվ. աշխ.

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 67:

միջոցով Ադրբեջանի իշխանությունները փորձում են համախմբել հասարակության տարբեր շերտերի: Անկախությունից ի վեր նրանք արմատավորեցին հայերի՝ որպես արտաքին թշնամու կերպարը, որին մեղադրում են 1905-1906թթ. հայ-թաթարական բախումների, հետագայում՝ արցախյան պատերազմում իրականացված «պատերազմական հանցագործությունների» համար⁵⁶: Հայատյացությունը դարձավ ոչ միայն կրոնական համախմբման կարևոր գործիք, այլ նաև ադրբեջանաթուրքական գործակցության կարևոր շաղախ:

Վերոշարադրյալն էլ ավելի ակնհայտ դրսևորվեց 2020թ. Արցախի դեմ ադրբեջանական ռազմական ագրեսիայից հետո: Ադրբեջանը ձգտում է արտաքին աշխարհին ներկայանալ նոր կերպարով՝ որպես հանդուրժողականության, մուսուլմանական աշխարհիկության, բազմամշակութայնության և խաղաղասիրության «ջատագով»՝ շարունակելով հայատյացության ավանդական քաղաքականությունը:

Եզրակացություն

Այսպիսով, անկախացումից հետո Ադրբեջանի հասարակական կյանքում, այդ թվում՝ տեղաբնիկ սուննիադավան ժողովուրդների շրջանում նկատվեց իսլամական զարթոնք: Բացի այդ, արտաքին՝ թուրքական և արաբական, կրոնական ներթափանցումների ձևավորման արդյունքում, ինչպես նաև անկախության շրջանին բնորոշ արժեքային կերպավորման ազդեցությամբ ձևավորվեցին նաև կրոնական նոր ինքնությամբ աչքի ընկնող շրջանակներ: Այս գործընթացի վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ նախ «թուրքական իսլամը»: Այն Ադրբեջան ներթափանցեց երկու ճանապարհով՝ պաշտոնական, որը համակարգեց Կրոնի հարցերով նախագահությունը՝ Դիյանեթը, և ոչ պաշտոնական, որի ամենահանգուցային ուղղությունը գյուլենականությունն էր: Վերջինիս հետագա ընդլայնմանն Ադրբեջանում խոչընդոտեցին Էրդողանի և Գյուլենի հակա-

⁵⁶ **Mammadli N.**, Islam and Youth in Azerbaijan, Baku research Institute, 7 June, 2018, <https://bakuresearchinstitute.org/islam-and-youth-in-azerbaijan/>, (20.12.2020)

սությունները, ինչպես նաև Թուրքիայիում հեղաշրջման անհաջող փորձը: Անկարայի ճնշմամբ գյուլենականների գործունեությունն Ադրբեջանում արգելվեց, իսկ նրանց «փափուկ ուժի» գործառույթները ստանձնեց Դիյանեթը: Թուրքիայի և Ադրբեջանի տնտեսական կապերը, համագործակցությունը ամենատարբեր ոլորտներում և ռազմաքաղաքական դաշինքը ամրապնդվում են Թուրքիայի «փափուկ ուժի» լայն գործիքակազմով՝ սոցիալ-մշակութային, կրթական ծրագրեր, դրամաշնորհներ և այլն: Դրա շնորհիվ հնարավոր եղավ ձևավորել թուրքական կենսակերպի, բարքերի ու մշակույթի գրավչությունն ադրբեջանական հասարակության:

Ադրբեջանի թուրքական կողմնորոշումը կարևոր դեր խաղաց նաև շիա իսլամի նահանջի և սուննի իսլամի դիրքերի ամրապնդման հարցում: Թուրքական «փափուկ ուժի» գործիքակազմի ընդլայնումն առաջիկա տարիներին կհանգեցնի շիա իսլամի և Իրանի կրոնական դիրքերի էլ ավելի թուլացմանը, ինչը անմիջական կապ ունի ոչ միայն Իրանի կրոնապետական քաղաքական համակարգից եկող վախերի, այլև Թուրքիա-Ադրբեջան ռազմավարական սերտ համագործակցության հետ: Ադրբեջանում Թուրքիայի շոնդալից հաջողություններն ուղիղ կապ ունեն նաև Արցախյան վերջին պատերազմում Թուրքիայի անվերապահ աջակցության և Ադրբեջանի հաղթանակի հետ: Ենթադրելի է, որ առաջիկա տարիներին Ադրբեջանում ավելի մեծ թափ կստանան սուննի մզկիթների կառուցումը, սուննի աստվածաբանության թուրքական (հանաֆիական) մեկնաբանության զարգացումը, հասարակության մեջ սուննիական ընկալումների խորացումը: Մյուս կողմից, սալաֆիականությանն Ադրբեջանում առաջիկայում անհրաժեշտ կլինեն ադապտացիոն նոր մեխանիզմներ՝ «թուրքական իսլամի» նկատմամբ հավասարակշռությունը պահելու նպատակով:

The Main Trends of Sunnization in Azerbaijan: Transformation of Religious Identity

ARAX PASHAYAN,
Institute of Oriental Studies, NAS RA

NAZELI NAVASARDYAN
Institute of Oriental Studies, NAS RA

After the independence, an Islamic awakening was observed in certain public circles of Azerbaijan, including the indigenous Sunni peoples. Besides, as a result of the externalization of Turkish-Arab religious penetrations, as well as under the influence of value transformations typical of the post-independence period, prominent circles with a new religious identity were formed. As we mentioned "Turkish Islam" had a great influence on this process. It infiltrated into Azerbaijan in two ways: official, which coordinated the Presidency of Religion-Diyanet, and unofficial, the most crucial direction of which was Gulenism, which was later ousted after being banned in Turkey under pressure from Erdogan. The whole introduction of the Turkish "soft power" toolset in Azerbaijan, which consists of the wide coverage of modern Turkish culture, gradually led to the Turkification of the "Azerbaijani identity", which will naturally gain new momentum after the last Karabakh war. Meanwhile universal model of religious and ethnic tolerance and "multiculturalism" is presented to the outside world by the Aliyev regime to move forward in a new transformed manner. On the other hand, the "Arab Islam" was spread in the independent Azerbaijan by the Gulf countries, mainly Saudi Arabia and Kuwait, with the help of Arab missionaries, Azerbaijani students studying in the Persian Gulf, and also penetrated through Dagestan, Chechnya, etc., contributing to the spread of Salafist interpretations of Islam. Unlike the "Turkish" /Hanafi mazhab/, "Arab Islam" is more strictly controlled by the national security services of Azerbaijan, in order to prevent its politicization and radicalization. Broadly speaking, Sunnism, which stands out in Azerbaijan with both moderate, conservative and radical accents, has become an important component of religious identity. It should be noted that Sunni expansion and Turkization tendencies, as well as a tough state policy to oust Iranian religious influence, over time dealt a significant blow to the political influence of Iran and the positions of Shiite Islam in Azerbaijan.